
PROEFSCHRIFTPRESENTATIE

Inez van der Spek

A MOMENTARY TASTE OF BEING

Female subjectivity, the divine and the science fiction of James Tiptree, Jr.¹

Het hart van deze studie wordt gevormd door de novelle "A Momentary Taste of Being", geschreven door James Tiptree, jr. (Alice Sheldon-Bradley, 1916-1987). "A Momentary Taste of Being" is een science fiction verhaal – een broer en een zus en 58 andere mensen zwerven al 10 jaar in een ruimteschip door het universum op zoek naar een bewoonbare planeet. Dan ontmoeten zij een *alien* en hun werkelijkheid verandert ingrijpend: de mensen worden onderworpen aan een anoniem kosmisch voortplantingsproces.

Moderne literatuur van vrouwelijke auteurs wordt door theologes veelvuldig gebruikt als bron van verhalen, beelden en vragen die de subjectieve, sociale en spirituele dimensies van het bestaan kunnen verhelderen. Zelden echter wordt een beroep gedaan op het werk van een science fiction auteur; integendeel, science fiction wordt gezien als een bizar, masculien en triviaal genre. En dat terwijl het met name vrouwen zijn geweest die, geïnspireerd door zowel de vrouwenbeweging als ontwikkelingen binnen het genre zelf, vanaf het eind van de jaren 60 een belangrijke nieuwe impuls aan het genre hebben gegeven!

De aversie tegen of desinteresse in science fiction – niet alleen bij theologes maar bij vrouwen in het algemeen – heeft mogelijk ook te maken met het feit dat het om 'technologische verbeelding' gaat. Zoals de naam science fiction al zegt, bevindt het genre zich op het snijpunt van 'wetenschap' en 'fictie'. In andere woorden, de verbeeldingswereld van science fiction wordt in hoge mate gevormd door de materialiteit en de waarden, de angsten en de dromen, van de (laat-)twintigste-eeuwse technologisch-wetenschappelijk gestructureerde transnationale context. Een andere karakteristiek van science fiction is echter de modus van het fantastische en speculatieve, welke het vermogen heeft vastgeroeste voorstellingen en verhaalstructuren open te breken. Naarmate het genre zich literair en inhoudelijk ontwikkelde, hebben auteurs en lezers ontdekt dat de fantastische modus niet alleen ingezet hoeft te worden voor de verbeelding van galactisch imperialisme, technologisch triomfalisme en op buitenaardse wezens geprojecteerde xenofobie. De fictieve overschrijdingen van tijd en ruimte voeren van het bestaande naar het mogelijke; feministische auteurs hebben het letterlijk en figuurlijk grensoverschrijdende potentieel van science fiction uitgebreid naar de categorieën van sekse en soort. Zij wrikken aan gefixeerde voorstellingen van sekse en seksualiteit,

1. Uitgave in eigen beheer, te bestellen bij: I. van der Spek, Elzas 58, 3524 RZ Utrecht.

van de verhouding tussen zelf(de) en ander/het andere, van mens en machine, van mens en kosmos, en exploreren mogelijke nieuwe voorstellingen en verhalen.

Science fiction zie ik als een wezenlijk ambivalent genre, als een genre daarom ook dat de grenzen tussen 'hoge' en 'lage' of 'populaire' cultuur steeds doet vervagen. Enerzijds onthult het in zijn plastische fantasiewerelden veel van de obsessies, angsten en verlangens die zijn opgeslagen in het reservoir van het twintigste-eeuwse culturele onbewuste. Tegelijk heeft science fiction een 'transcenderend' vermogen: een vermogen om te transformeren, grenzen te overschrijden, en nieuwe verbindingen aan te gaan. Precies vanwege deze ambivalentie vind ik science fiction van belang voor theologische reflectie. Onder theologie wordt hier verstaan: een kritisch vertoog van en over beelden, verhalen en concepten, en culturele en spirituele praktijken, zowel binnen als buiten religieuze tradities, die vorm, waarde en richting geven aan bestaansvragen en aan de menselijke oriëntatie op dimensies van de werkelijkheid die als transcendent worden ervaren. Ik lees Tiptree's "A Momentary Taste of Being" als onderdeel van dit vertoog. Dit betekent dat het verhaal in dit proefschrift de status heeft van een culturele vindplaats van vragen, verlangens en visioenen die traditioneel het religieus-theologische vertoog hebben gekenmerkt: lijden en heil, kwaad, liefde, gemeenschap, de verhouding van lichaam en geest, dood en onsterfelijkheid, de betekenis van de kosmos, transcendentie en het goddelijke, enzovoorts.

Echter, ik lees Tiptree's tekst niet als een eenheid stichtend verhaal noch als een model voor religieuze verbeelding, maar als een postmoderne narratieve tekst waarin vele – soms elkaar aanvullende, soms tegensprekende – stemmen, tekstuele lagen, perspectieven en taalspelen te vinden zijn zonder dat deze tot één fundament van waarheid teruggebracht kunnen worden. Niettemin probeer ik tot een interpretatie en waardering te komen van de betekenis van de tekst vanuit een feministische standpunt bepaling. De rode draad van deze verkenningen wordt gevormd door twee met elkaar verweven kwesties. Dit is ten eerste de vraag naar de voorstelling van *vrouwelijke subjectiviteit* die uit Tiptree's tekst naar voren komt. De tweede vraag waardoor mijn onderzoek geleid wordt is welke visie op het *goddelijke* geconstrueerd kan worden vanuit de tekst.

Het werk van Tiptree wordt over het algemeen niet gekenmerkt door utopische vergezichten; haar verhalen zijn veelal eerder somber en beklemmend, of sardonisch en soms zelfs ronduit apocalyptisch. Toch is het juist het radicale onderzoek naar negativiteit, (seksueel) geweld en dood en, tegelijkertijd, de mogelijkheid van hoop en transcendentie temidden van de 'wastes of life', de woestijn waarin wij leven, waaraan deze verhalen hun zeggingskracht ontleen. Dat geldt in het bijzonder voor "A Momentary Taste of Being" (1975), waarin de lezer meegevoerd wordt voorbij de uiterste grenzen van de (letterlijk en symbolisch) fallische Westerse cultuur. De fictionele ondergang van deze cultuur vormt het toneel waarop zich het onderzoek naar de betekenis van vrouwelijke subjectiviteit en het goddelijke afspeelt. De narratieve figuren die de spil vormen van dit onderzoek zijn de dubbelfiguur van de broer en de zuster die de hoofdpersonen vormen van Tiptree's verhaal en de *alien*, de even materiële als ondefinieerbare figuur die verwijst naar het vreemde en onzegbare.

De weg die wordt afgelegd in dit onderzoek is de volgende. *Hoofdstuk I* is inleidend van aard. Het probleemveld en de methode van werken van de dissertatie worden uiteengezet; daarnaast worden leven en werk van James Tiptree geschetst en een synopsis van "A Momentary Taste of Being" gegeven.

In *hoofdstuk II* wordt de onderneming van deze studie toegelicht in termen van academische disciplines: ik maak gebruik van een interdisciplinair kader waarin theologische, literaire en cultuurwetenschappelijke theorieën bij elkaar komen in de vraag hoe science fiction een bron voor vrouwenstudies theologie kan zijn. In *hoofdstuk III - VI* staat de exemplarische interpretatie van "A Momentary Taste of Being" centraal.

De *methode* die gevolgd wordt bij de interpretatie van het verhaal is die van een dialoog tussen literaire tekst en theorie. In elk van de achtereenvolgende lezingen van de tekst staat een ander narratief perspectief centraal, terwijl verschillende theoretische hermeneutische sleutels gezocht zijn die deze respectievelijke perspectieven kunnen helpen ontsluiten. Andersom ben ik er van uitgegaan dat ook de literaire tekst in staat is het theoretische vertoog te verhelderen en te kritiseren.

In de eerste interpretatie (III) wordt het uitgangspunt gevormd door het manifeste gezichtspunt van Tiptree's tekst: dat van de mannelijke hoofdfiguur, Dr. Aaron Kaye. Een aantal van Kaye's dromen wordt bekeken als sleutelpassages, die toegang geven tot een eerste duiding van de in de tekst alomtegenwoordige seksuele en reproductieve voorstellingen. Deze voorstellingen zijn verweven met een narratieve dynamiek die wordt geïnterpreteerd met behulp van aan de moderne thermodynamica en kosmologie (Prigogine & Stengers) ontleende metaforen: entropie (de mate van wanorde binnen een gesloten systeem) en dissipatie (het verspreiden van energie in een open systeem). Deze lezing laat zien dat het niet alleen mogelijk is om de tekst te begrijpen als een ondergangsscenario maar ook als een feministische groteske.

De volgende twee interpretaties (IV en V) zijn om verschillende redenen nauw met elkaar verbonden. Op de eerste plaats richten beide zich op de figuur van de *alien* voorzover deze geïnterpreteerd kan worden als een verwijzing naar de - psychoanalytisch begrepen - moederlijke functie. Binnen dit perspectief wordt Tiptree's verhaal bestudeerd als een science fiction versie van een moeder-dochter verhaal. De dochter wordt hier gerepresenteerd door de figuren van Dr. Aaron Kaye en zijn zuster Dr. Lory Kaye, die samen geïnterpreteerd worden als een *psychomachia*: verschillende delen van het zelf, of verschillende 'zelves', die met elkaar overhoop liggen. De leidvraag van de interpretatie van "A Momentary Taste of Being" als moeder-dochter verhaal is in hoeverre het verlangen van de dochter naar de moeder/het moederlijke vrouwen ondersteunt om een eigen - d.w.z. niet van de mannelijke norm afgeleide - vorm van subjectiviteit te ontwikkelen.

Om deze vraag te onderzoeken wordt in beide hoofdstukken een beroep gedaan op bepaalde noties uit het denken van de psychoanalytica en cultuurtheoretica J. Kristeva. Deze aspecten van Kristeva's theorie worden verbonden met twee mogelijke versies van het moeder-dochter verhaal die vervat liggen in Tiptree's tekst.

In hoofdstuk IV wordt de tekst gelezen als *chorische* fantasie. Met de *chora* verwijst Kristeva naar de semiotische, moederlijk geconnoteerde, voortalige, driftmatige dimensie van het proces van subject-ording. Deze staat in een dialogische relatie met de vaderlijk geconnoteerde dimensie van de symbolische orde (de taal en de cultuur). Een *chorische* fantasie (K. Silverman) is een fantasie over een versmelting met de moeder in een baarmoeder-achtige ruimte op de drempel van de intrede in de cultuur. "A Momentary Taste of Being" kan geïnterpreteerd worden als een plastische uitdrukking van de verhouding tussen het semiotische en symbolische. Ik kom tot de conclusie dat de narratieve tekst tot op zekere hoogte een tendens in Kristeva's denken herhaalt om het moederlijke semiotische en het vaderlijke symbolische tegenover elkaar te zetten. Binnen dit in feite structuralistische model wordt een *chorische* fantasie gereduceerd tot een voorstelling van een dochter die weliswaar gelukzalig maar tegelijk volledig machteloos in een moederlijke ruimte buiten de cultuur opgesloten zit. Echter, met het uiteindelijke beeld van een open kosmos biedt Tiptree's tekst een voorzichtige uitweg uit deze beklemming, en ik suggereer dat een gemeenschap van schrijvende vrouwen, waarvan Tiptree deel uitmaakt, zelf een vorm van een *niet-regressieve chora* is.

De interpretatie van de tweede versie van het moeder-dochter verhaal in Tiptree's tekst in hoofdstuk V wordt in verband gebracht met een ander aspect van Kristeva's denken. In dit hoofdstuk lees ik "A Momentary Taste of Being" als een ontwrichtende revisie van elementaire bijbelse motieven, zoals de Hof van Eden, de Exodus en de tocht door de woestijn naar het Beloofde Land. Deze herschrijving van bijbelse motieven bekijk ik vervolgens in het licht van Kristeva's theorie over abjectie en de fantasie van een archaïsche moeder, alsmede de wijze waarop zij deze noties verbindt met het joods-christelijke denken. In het bijzonder besteed ik aandacht aan het feit dat de voorstelling van de *alien* in Tiptree's tekst verschillende verwijzingen naar de figuur van een voor-bijbelse moeder-godin (het beeld van een 'archaïsche moeder') lijkt te bevatten. Op een ander niveau wordt nu opnieuw de vraag naar de betekenis van het moederlijke voor de subject-ording van vrouwen aan de orde gesteld: biedt een moederlijke voorstelling van het goddelijke werkelijk een alternatief voor een patriarchale God? Ik kom tot een pleidooi, ondersteund door wat Tiptree's tekst suggereert, voor een voorstelling van het goddelijke die geseksueerde en familiale beelden overschrijdt; die wel bepaalde elementen van wat met het vrouwelijke en moederlijke geassocieerd wordt (zoals creatieve chaos) vasthoudt maar uiteindelijk een mysterie blijft.

De laatste paragraaf van hoofdstuk V vormt een overgang naar hoofdstuk VI: de camera wordt van de *alien* weggedraaid en gericht op het verzwegen verhaal van Lory Kaye. Niet een laatste verhaal, maar een *mogelijk* verhaal, dat niet het manifeste gezichtspunt van de tekst vertegenwoordigt en gedestilleerd moet worden uit andere tekstuele tekens. Het hermeneutische kader waarbinnen Lory's verhaal geïnterpreteerd wordt is dat van de apocalyptische verbeelding van science fiction. Om de mogelijke relatie tussen apocalyptiek en science fiction te bespreken maak ik gebruik van de twee connotaties van 'apocalyps': catastrofe en openbaring. Het eerste begrip werpt een licht op science fiction voorzover het een twintigste-eeuws genre van eindtijd verhalen en dromen van hergeboorte en vernieuwing genoemd

kan worden. Als zodanig is science fiction onderdeel van een apocalyptisch patroon dat steeds terugkeert in de religieuze, literaire en sociale geschiedenis van het Westen.

De tweede connotatie van apocalyps: 'openbaring' is met name uitgewerkt door F. Kreuziger, die science fiction beschouwt als 'gesecculariseerde soteriologie'. Dat wil zeggen, als verhalen waarin een verwachting van verlossing en heil in tijden van crisis uitgedrukt wordt. Verlossing duidt dan een kritische categorie aan: het dóórbreken van een nieuwe betekenis in bestaande verhoudingen, waarbij 'betekenis' zowel een literair-tekstuele als theologisch-historische dimensie kan hebben. Kreuziger gebruikt hiervoor de term 'disjunctieve (scheidende, discontinue) verwachting'. Anders dan Kreuziger begrijp ik deze notie niet zozeer als een (religieus of seculier) soteriologisch teken van een betekenis of zin die weliswaar verborgen ligt maar toch reeds gegeven is. Ik vat 'disjunctieve verwachting' op als een middel van de literaire en theologische verbeelding om het onmogelijke en onverwachte in het leven te roepen. Mèt C. Keller kom ik uit op een pleidooi voor een 'apocalyps als ont/sluiting': een disruptie (disjunctie) van bestaande verhoudingen, niet met het oog op een laatste waarheid of Laatste Woord maar als een openheid naar de toekomst en een affirmatie van (seksueel) verschil als mogelijkheid.

De mogelijke subtekst van "A Momentary Taste of Being", Lory Kaye's ondergedoken verhaal, interpreteer ik met behulp van deze twee interpretatiekaders van de apocalyptische oriëntatie van science fiction. Ik lees Tiptree's tekst als vrouwelijk/feministisch lijdens- en ondergangsverhaal, waarin heil gezicht wordt in radicale negativiteit of zelfs destructiviteit (de vernietiging van de cultuur). Niettemin worden sporen van hoop gevonden in Tiptree's tekst, onder meer in de intertekstuele verwijzingen naar de inspirerende figuur van de kosmische Koningin uit het twaalfde hoofdstuk van de Openbaring van Johannes.

In het laatste hoofdstuk (VII) komen de verschillende lezingen van "A Momentary Taste of Being" bij elkaar in een verdere theoretische reflectie op de achterliggende vraag naar de betekenis van vrouwelijke subjectiviteit in haar verlangen naar het goddelijke. Op het niveau van het verhaal betekent dit herneming van de dubbel-figuur Lory/Aaron en herlezing van de figuur van de *alien*. De verbindende schakel hierbij is de voorstelling van de posthumane wezens die ontstaan uit de verbinding van mens en *alien* aan het einde van het verhaal. Op het niveau van de reflectie functioneert deze voorstelling als figuratie van een posthumanistische horizon: de contouren van een manier van denken waarin de dubbelzinnigheid van het subject, de relationaliteit van het menselijke met het niet-menselijke en de onafgeslotenheid van de seksuele differentie het uitgangspunt vormen.

De interpretaties van Tiptree's tekst inspireren mij tot een visie op vrouwelijke subjectiviteit waarin negativiteit, doodsdrijf en geweld niet verdrongen worden en waarin tegelijk ruimte is voor een utopische dimensie, voor de mogelijkheid voor vrouwen om op eigen wijze subject te worden. Deze visie vormt de basis voor mijn aanbeveling aan theologische vrouwenstudies om de betekenis van geweld en negativiteit verder te doordenken. Hierbij gaat het zowel om de betekenis van

negativiteit in de voorstelling van vrouwelijke subjectiviteit als om negativiteit in de voorstelling van het goddelijke. Dit laatste aspect werk ik tenslotte uit met behulp van een verkenning van het contact tussen mens en *alien* als beeld van een onzegbare, zinnelijke, verschrikkelijke en momentane transformatie in het goddelijke: de kortstondige smaak van het bestaan (*a momentary taste of being*).